

‘अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व’ : एकः समसामयिकानुसन्धानकृषिमार्गः
‘Akṣairmā dīvyah kṛṣimitkṛṣasya’ :
ekah samasāmayikānūsāndhānakṛṣimārgah

Dharani Sarma

PhD Scholar, Department of Sanskrit (Vedic Studies),
Kumar Bhaskar Varma Sanskrit and
Ancient Studies University, Nalbari, Assam
E-mail: dharanisarma5@gmail.com

Dr. Pranabjyoti Deka

Assistant Professor, Department of Sanskrit (Vedic Studies),
Kumar Bhaskar Varma Sanskrit and
Ancient Studies University, Nalbari, Assam
E-mail: dekapranab66@gmail.com

Abstract: कृषिः एव मानवसभ्यतायाः एकमात्रं स्रोतः यत् अस्मान् आधुनिकपरिदृश्यं प्रति नयति। अद्यापि भारतस्य ६७% जनसंख्याः कृषि-आधारिताः सन्ति तथा च अस्माकं १००% जनाः अस्माकं कृषकैः उत्पादितानां खाद्यानामुपरि आश्रिताः सन्ति। यद्यपि अस्माकं रात्रिभोजनस्य उपरि अधिकचर्चा जायते तथा खाद्यनिर्मातृविषये चर्चा न्यूनं भवति तथापि उत्कृष्टसमयः अस्ति यत् अन्नदाता तथा च कृषिप्रक्रियायाः पुनः परिभाषां पुनर्मूल्यांकनं च कर्तुम्। विषाक्तभोजनस्य नकारात्मकप्रभावाः न केवलम् अस्माकं शरीरे अपितु इदानीं नूतनानां प्रजन्मानां मनांसि अपि संकुचितानि जातानि तत् इदानीं गोपनीयं नास्ति। हरितक्रान्तिः, जीएम-आक्रमणं, कर्करोगयुक्ताः उर्वरकाः, घातककीटनाशकाः च आधुनिके जगति भीतिकारकाः सन्ति परन्तु केवलं प्राकृतिकं जैविकं वा कृषिः बहिर्गमने मार्गो भविष्यति। अस्मिन् पत्रे कृषिविषये वैदिकी धारणा एका वर्तमानकाले समुपस्थापयितुं प्रयासः क्रियते शोधकर्त्रा। विषयः भारतीयज्ञानाधारितपद्धत्या कृषिकार्यस्य अन्येषु महत्त्वपूर्णेषु व्यवहारिकपक्षेषु परिभ्रमति।

वर्धमानजनसंख्या सम्पूर्णे विश्वेऽस्मिन् गम्भीरसमस्या वर्तते। वर्धमानजनसंख्यायाः कृते अन्नस्य आपूर्तिं कर्तुं मानवाः विविधप्रकारस्य रासायनिकोर्वरकस्य, विषाक्तकीटनाशकानां कार्बनिक-अकार्बनिक-पदार्थानाम् संसाधनानाम् व्यवहारिकपन्थामवलम्बयन्ति। यस्य कारणेन भूमेः उर्वरता दूषिता भवति, तथैव पर्यावरणं प्रदूषितं भवति, मानव-स्वास्थ्यं च प्रभावितं भवति। एतादृशं कार्यमपि नैव करणीयम् परन्तु जैविककृषिकार्यस्य अभावः सम्प्रति अनुभूयते इत्याशयः।

Keywords: कृषिः, जैविककृषिः, सस्यं, कृषकाः, भूमिः।

भूमिका (Introduction):

“कृषिर्धन्या कृषिर्मध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः” ॥¹

कृषिप्रधाने देशेऽस्मिन् अस्माकं बहुमूल्याः प्राकृतिकभूमिः, जलं, वायुः च प्रदूषिताः

जायमानाः सन्ति, सस्यसंरक्षणव्यवस्था अपि न दृश्यमाना एव, अतः कृषिकार्यस्य कृते एतादृशानां उपायानां आवश्यकता अनुभूयते येन पर्यावरणं अनुकूलं भविष्यति, तत्र निवसितानां जीवानां रक्षणं च भविष्यति। मृत्तिका, वातावरणं च तेन सह कृषकाणां बाह्यनिवेशानाम् आश्रयः न्यूनीकर्तुं शक्यते तथा च कृषकाणां आत्मनिर्भरशीलतां प्राप्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्यते, येन कृषकाणां आर्थिकस्थितौ अपि सहायता भविष्यति तथा च आर्थिकवृद्धयर्थं समृद्धयर्थं वा देशः अग्रे गमिष्यति। विश्वखाद्यसङ्गठनानुसारं जैविककृषिः एकः अद्वितीयः कृषिप्रबन्धनप्रक्रिया अस्ति या कृषिपर्यावरणस्य, जैवविविधतायाः, जैविकचक्रस्य, मृदाजैविकव्यवस्थायाः, स्वास्थ्यस्य च संरक्षणं पोषणं च कुर्वन् राष्ट्रे सुनिश्चितं वातावरणं निदधाति।

असमप्रदेशस्य सर्षपकृषिः

शास्त्रोपदिष्टं कृषेरुद्भवः

पृथिव्यां कृषिविकासस्य वर्णनम् ऋग्वेदात् जातम्। देवाः प्रथमं कृषिकार्यार्थम् अग्रे आगतवन्तः। तेषां केचन सहकारिणः प्रजाः अपि आसन्। ते एव वनानि कर्तनं कृत्वा भूमिषु कृषिकर्म प्रारम्भं कृतवन्तः। तथाहि उक्तं—

“देवास आयन् परशूरविभन् वना वृश्चन्तो अभि विङ्ङिरायन्।

नि सवं दधतो वक्षणासु, यत्रा कृपीटमनु तद् दहन्ति” ॥²

अथर्ववेदानुसारं कृषकाः कीनाशाः इति नाम्ना उक्तमासीत्। कृषिकार्यार्थं सर्वप्रथमं सरस्वतीनद्याः पार्श्वे भूमिषु माधुर्ययुक्तं यवकृषिम् अकरोत्। इन्द्रः कृषिकर्मणः अधिष्ठाता देवता वर्तते। उक्तञ्च—

“इमं देवा मधुना संयुतं यवं, सरस्वत्यामधि मणावर्चकृषुः।

इन्द्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन् मरुतः सुदानवः” ॥³

ऋग्वेदात् अथर्ववेदात् च ज्ञायते यत् राजा वेनस्य पुत्रः पृथ्वी (पृथु) कृषिविद्यायाः आविष्कारकः अस्ति। सः प्रथमः कृषिज्ञानद्वारा विविधप्रकारस्य धान्यस्य उत्पादनं कृतवान्। ऋग्वेदे वेनपुत्रस्य पृथिराजस्य उल्लेखः अस्ति।

“यद्वाँ कक्षीवाँ उत यद्येश्व ऋषिर्यद्वाँ दीर्घर्तमा जुहाव।

पृथी यद्वाँ वैन्यः सार्दनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम्” ॥⁴

अथर्ववेदे पृथिवैन्यः कृषेः आविष्कारकः इति स्पष्टतया मन्यते। अथर्ववेदः कथयति यत् वैवस्वतमनुपरम्परायां वेनस्य पुत्रः पृथिराजः अभवत्। कृषिं कृत्वा अन्नं च उत्पादयति स्म।

“तां पृथी वन्यौ धोक्तां कृषिं च सस्यं चाधोक्”।⁵

एवञ्च कृषिकार्यार्थं ऋग्वेदे उपदिष्टम् आसीत् —

“अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः”॥⁶

प्रसिद्धः मन्त्रोऽयं ऋग्वेदस्य वर्तते। मन्त्रस्यास्य अर्थस्तावत्— (कितव) हे द्यूतव्यसनिन्! (अक्षैः मा दीव्यः) अक्षैर्द्युतपाशैर्न क्रीड, (कृषिम्-इत्-कृषस्व) कृषिकर्षयान्नमुत्पादय, (वित्ते रमस्व) कृषिधने कृषिनिष्पन्नभोगे त्वमानन्दं कुरु, (बहु मन्यमानः) स्वात्मानं धन्यं मन्यमानः यतः (तत्र गावः) तत्कार्ये गावः सुरक्षिताः, (तत्र जाया) तत्र खलु पत्नी सुरक्षिता प्रसन्नाऽनुकूला च (अयम्-अर्यः सविता तत्-मे वि चष्टे) एष उत्पादको जगदीशः परमात्मा मह्यमुपासकाय तद् विशिष्टतया कथयति।

धान्यकृषिः-रोपणचित्रम्

केम्बुकृषिः

कृषे: महत्त्वम्

कृषिकार्यस्य महत्त्वं प्राचीनकालात् एव स्वीकृतम् अस्ति। सर्वे पशवः अन्नोपजीविनः भवन्ति। अन्नं सर्वेषां जनानां जीवनाधारः वर्तते। अन्नं प्राणाः वर्तन्ते अन्नं ब्रह्मेति उच्यते। तदुक्तं—

“अन्नं वै प्राणाः, अन्नं ब्रह्म विजानीयात्”।⁷

कृषिद्वारा अन्नप्राप्तं भवति। अतः अन्नम् एवञ्च कृषिः उभयोः मध्ये अन्योन्याश्रयसम्बन्धो वर्तते।

“अथैनं विकृषति, अन्नं वै कृषिः”।⁸

कृषिकार्येण मनुष्याः धनं, धान्यं च प्राप्तुं समर्थाः गच्छन्ति। अतः यत्नपूर्वकं कृषि कर्म एव कुर्युः। अथर्ववेदे वर्णितं यत् कृषिः मानवजीवनाधारः इति। इमं बिना मनुष्यः जीवितुं नैव शक्नोति।

“जीवन्ति स्वधयाऽन्नेन मर्त्याः”।⁹

कृषिः मानवीयकल्याणं साधयति। यजुर्वेदे राज्ञः प्रमुखकार्यत्वेन कृषिः मन्यते। अनेन मानवकल्याणं, धनधान्यं च वृद्धिर्गच्छति।

“कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा”।¹⁰ इति।

अथर्ववेदानुसारं कृषिकर्मणा अन्नेन च मनुष्यजीवनं प्रचलति—

“ते कृषि च सस्यं च मनुष्या उप जीवन्ति”।¹¹

कृषिजातमन्नमुपरि एव सर्वेषां मनुष्याणां जीवनं निविष्टं वर्तते। अतः सर्वे कृषिविद्याविदां शरणं गच्छन्ति—

“ते कृषि च सस्यं च मनुष्या उपजीवन्ति।

कृष्टराधिरुपजीवनीयो भवति” ॥¹²

कृषिः मानवकल्याणस्य साधनं मन्यते। यजुर्वेदे कृषिप्रवर्धनं, जनानां कल्याणं, धनधान्यवृद्धिः च इति राज्ञः मुख्यं कर्तव्यं उक्तम् अस्ति वैदिकवाङ्मये कृषिः सर्वाधिकम् उदात्तकार्यं मन्यते। ऋग्वेदे कृषिं कर्तुं सन्देशं प्राप्तुमः। अथर्ववेदे उक्तं यत् कवयः विद्वांसश्च कृषिकार्यमपि कुर्वन्ति स्म। वेदेषु क्षेत्रकर्षणाय, बीजवपने, सिञ्चनसाधनं, उर्वरकं, धान्यं, गोधूमं, यवम् इत्यादीनि मुख्यसस्यानि, धान्यरक्षणं, कृमिनाशं, कटनीं, भण्डारणं च इत्यादीनां विषये अपि निर्देशाः प्राप्यन्ते।

ऋत्वनुसारं सस्याः—

शाली (एकप्रकारः तण्डुलः), व्रीहिः (तण्डुलः), कोद्रवः, तिलम्, प्रियङ्गुः (आतङ्कबीजः), दारकः, वरकश्च वर्षाऋतोः आरम्भे रोपनीयः। मुद्गा, माशा, सैब्या च ऋतुमध्ये रोपनीयाः। कुसुम्भः, मसूरा, कुलुट्टा, यवः, गोधूमा, कालायः (फलबीजः), अतासी, सर्षपश्च अन्तिमे रोपनीया अथवा ऋतुपरिवर्तनानुसारं बीजानि रोप्यन्ते।¹³ तत्र कृषिक्रममाह काश्यपीयकृषिसूक्तौ-

“प्रथमं तण्डुलद्रव्यं सूपद्रव्यं द्वितीयकम्।
शाकद्रव्यं तृतीयं स्यात् कृष्यादानं क्रमोद्भवम्।
घृतक्षीरदधिद्रव्यं चतुर्थं च समीरितम्” ॥¹⁴

ऋत्वनुसारं शीघ्रं वर्धमानानि सस्यानि—

- रबिसस्यः (अक्टूबर / मार्च/ अप्रेल)-गोधूमः, यवः, सर्षपः, तिलम् आदिः।
- खरिफ (मार्च-जून)- धान्यं, कोद्रवः, कार्पासं, इक्षुः, मसूरः कलायः, रक्तमरीचिका आदिः।
- जैद (जून – सितम्बर) कुष्माण्डः, सूपः, शाकानि -पर्णयुक्ताः शाकाः (३-४ सप्ताहाः), पालङ्ग्याः (४-६ सप्ताहाः) आदिः

संस्कृते कृषिशस्त्रविषये प्राथमिकग्रन्थाः—

- * ऋग्वेदः
- * यजुर्वेदः
- * अथर्ववेदः
- * काश्यपीयकृषिसूक्तिः
- * कृषिपराशरः
- * कृषिसमयनिर्णयः

प्रादेशिकभाषासु कृषिशस्त्रविषये प्राथमिकग्रन्थाः—

- * कृषिपट्ट कृषिपट्ट (मलयालम्)
- * परेलुपतु परेलुपातु (तमिल)
- * कृषिगीता
- * कृषिचक्रान्ताल (मलयालम्)

निष्कर्षः –

मानवसभ्यतायाः विकासे कृषेः महत्त्वपूर्ण योगदानमस्ति। विश्वस्य प्राचीनतमग्रन्थेषु वेदेषु प्राप्तानि प्रमाणानि दर्शयन्ति यत् एतावता कृषिक्षेत्रे पर्याप्तविकासः अभवत्। वेदेषु कृषेः विपरीतरूपं लभ्यते। सर्वे पशवः शाकाहारिणः सन्ति। अन्नं सर्वेषां जनानां जीवनस्य आधारः अस्ति। अन्नं जीवनञ्च कृषितः एव लभ्यते। अतः यत्नपूर्वकं कृषिकर्म कुर्युः कृषिः धनेन धान्यैः च मनुष्यं पूरयति। अथर्ववेदे उक्तं यत् अन्नं मानवजीवनस्य आधारः। अनेन विना मनुष्यः जीवितुं न शक्नोति।

वैदिककाले कृषिः सम्यक् विकसिता आसीत्। वैदिकर्षयः कृषिक्षेत्रे विविधप्रयोगैः परिचिताः आसन्। वैदिककालात् या कृषिपरम्परा अप्रचलत्, सा अद्यत्वे अपि अधिकतया अक्षुण्णः अस्ति।

केवलम् उपकरणानाम् आधुनिकीकरणं कृतम् अस्ति। अद्यत्वे अनेके औद्योगिकवैज्ञानिकप्रगतेः अभावेऽपि मानवसमाजः कृषिनिर्भरः अस्ति। प्राचीनकालात् एव कृषिः भारतीय-अर्थव्यवस्थायाः धुरी अस्ति। एतत् मनुष्याणां जीवनयापनस्य परमं साधनम् अस्ति। अधोलिखिताः विषयाः वयं उत्तरभविष्यस्य मार्गरूपेण अनुसरणं कर्तुं शक्नुमः—

- ◆ कृषिकार्यार्थं भारतीयज्ञानाधारेण नियोजनम्
- ◆ कृषिक्षेत्रे नवीनता
- ◆ कृषिशालाणां नष्टपाण्डुलिपीनां पुनः अन्वेषणम्
- ◆ कृषिशालास्य माध्यमेन व्यावसायिकव्यावहारिकपक्षेषु आविष्कारः
- ◆ कृषिकार्यं प्रति दिशानिर्देशः एवं तदुपकारिता
- ◆ भूमेः संरक्षणं प्रकृतेः संरक्षणञ्च
- ◆ कृषकानां समस्यासमाधानम्
- ◆ सामाजिकी एवं पारिस्थितिकी भारसाम्यरक्षणम्

Endnotes

1. कृषिपराशरः १.७
2. ऋग्वेदः १०.२८.८ १०
3. अथर्ववेदः ६.३०.१
4. ऋग्वेद-८.९.१०
5. अथर्ववेद-८.१०(४)१०-११
6. ऋग्वेदः -१०/३४/१३
7. ऐतरेयब्राह्मणम् १.१७.५
8. शतपथब्राह्मणम्-७/२/२/६
9. अथर्ववेदः-१२/१/२२
10. यजुर्वेदः-९.२२.६.
11. अथर्ववेदः-८/१०/२४
12. अथर्ववेदः-८/१०/४
13. कृषि पराशर-१२१-१२४, १२७
14. काश्यपीयकृषिसूक्तिः-२/१२-१३

Bibliography

- ऋग्वेद, भाष्यकारः महर्षिदयानन्दसरस्वती, आर्य साहित्य भवन, दिल्ली।
- शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ (मानित विश्वविद्यालय) नई दिल्ली-110016
- अथर्ववेद संहिता, स्वामी जगदीश्वरानन्द सरस्वती, विजयकुमार गोविन्दराम बुक ।

- कृषिपराशरः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी।
- काश्यपीयकृषिपद्धति, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी।
- ज्योतिषवृत्तशतम्; श्रीमहेश्वरोपाध्यायविरचितम्
- मुहूर्तदीपकः; दैवज्ञ श्रीमहादेवभट्टविरचितः ।
- मुहूर्ततत्त्वम्; श्रीकेशव दैवज्ञ विरचितः ।
- कृषि संहिता; जैविक.... कृषि तंत्र संग्रह, BY RAVI SINGH.
- बार्हस्पत्य कृषिशस्त्रम् तथा कृषिकामधेनु, डॉ. श्रीकृष्ण 'जुगनू', सहयोग डॉ. अनुभूति चौहान, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी।
- वेद में कृषिविद्या, पं. श्रीपाद दामोदर सातबलेकर।
- भारतीय कृषि की आर्थिक समस्याएं महेशचन्द्र. ऋग्वेद, भाष्यकारः महर्षिदयानन्दसरस्वती, आर्य साहित्य भवन, दिल्ली।
- कृषि पुराण, (रामम्परिक मौसम विज्ञान, कृषकोपयोगी वर्षा विषयक ज्ञान), मनोहर सिंह राठौड़।
- THE FUTURE OF INDIAN AGRICULTURE, YOGINDER K ALAGH, The Future of Indian Agriculture.
- THE SPREAD OF AGRICULTURE IN NORTHERN INDIA, (as depicted in the hindu v Valmiki), by DEV RAJ CHANANA, SUMNA PRAKASHANA 18. Jhandewala Road, New Delhi-t.
- INDIAN AGRICULTURE SINCE INDEPENDENCE, G.S. BHALLA, nbt.india NATIONAL BOOK TRUST, INDIA.
- ORGANIC FARMING IN INDIA: CURRENT SCENARIO, CHALLENGES & WAY FORWARD, An Innovation Action Plan for Agri-reform Towards Neo-traditional Agriculture, Acharya Balkrishna.